

פתח דבר

גיליון זה, המוקדש למחקר ולתיאוריה בלימודים פוסטקולוניאליים, הוא תוצר של סדנה ללימודים מתקדמים שהתקיימה במכון ון ליר בירושלים בספטמבר 2005. כל המאמרים בגיליון הוצגו ונידונו במהלך הסדנה, ואחר כך עברו תהליך ארוך של כתיבה, שיפוט, עיבוד והכנה לפרסום. גם אם מה שמובא כאן לפנינו הוא נתח קטן יחסית משפע העבודות שהוצגו בסדנה (בסך הכל הוצגו יותר מארבעים עבודות ותגובות – ראו נספח בסוף הגיליון), יש בצבר זה כדי להעביר את רוח היצירתיות, את הגיוון האינטלקטואלי ואת ההתלהבות שליוו את הדיונים במהלך שלושת ימי הסדנה. העבודות המוצגות מתכתבות עם מגוון תחומי ידע: היסטוריה, מגדר, קולנוע, ספרות, מרחב, גזע, גלובליזציה, סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, מדע המדינה ותיאולוגיה פוליטית. צבר העבודות, הסטודנטים ואנשי הסגל העוסקים בתחום חידדו את העובדה שמלבד קורסים בודדים, בעיקר במחלקות לספרות ולקולנוע, אין כיום אף לא באוניברסיטה אחת בישראל תוכנית מוסדרת ללימודים פוסטקולוניאליים. צבר מרשים זה מבטא היטב הן את הגיוון הדיסציפלינרי של הסדנה והן את האופנים המורכבים שבאמצעותם אפשר להגדיר את הקורפוס המכונה לימודים פוסטקולוניאליים. אכן, למשתתפים היו הגדרות מגוונות למעמדו של התחום. היו שגרסו למשל שלימודים פוסטקולוניאליים מייצרים חלל אפיסטמי, החסר באקדמיה, ללימודי מזרחיות. בעוד שהמסד האקדמי הכיר בצורך לייסד מחלקות ללימודי מגדר, הרי לימודי מזרחיות לא זכו מעולם להכרה ממסדית וסביר להניח שלא יזכו לכך בעתיד הקרוב. זאת על אף שטף העבודות ההולך וגדל ולמרות המספר הרב של הסטודנטים, מזרחים ולא מזרחים, הכותבים וקוראים מזרחיות בישראל (מה שלואיז בית-לחם מכנה "רביזיוניזם מזרחי"). תחושה דומה רווחה בקרב הסטודנטים הפלסטינים שהשתתפו בסדנה והצביעו על היעדרה של זירה המכונה "לימודי פלסטיין". משתתפים אחרים הצביעו על כך שהלימודים הפוסטקולוניאליים הם מסמן מובהק של הקשר בין לימודים אקדמיים לספירה הפוליטית. ולראיה, חלק מן החוקרים בתחום מפתחים פרדיגמה לחקר הכיבוש, לחקר הגזענות הביולוגית והתרבותית ולביקורת פוליטית של אופני הידיעה הן באקדמיה והן בשיח הציבורי. כך או כך, לא היה ספק שמשתתפי הסדנה הם חלק מקהילה פעילה של תחום אינטלקטואלי תוסס. עם זאת, השתתפות ערה זו נושאת בחובה גם מגבלות והיא מחייבת משנה זהירות.

מסתה של לואיז בית-לחם, "לקראת היברידיות אחרת", עוסקת בסוגיה של כינון שפה מקומית הניזונה מן התובנות הפוסטקולוניאליות. טענתה הביקורתית מנוסחת כך: "אבקש לבחון כאן את ההסכמה הכללית למדי, שטרם נבדקה כראוי, באשר להכרחיותה של התיאוריה הפוסטקולוניאלית כפיגום המאפשר, הן לאנשי אקדמיה והן לפעילים חברתיים מקומיים, לקדם פוליטיקה של זהויות ורביזיוניזם קאנוני". בית-לחם מבקשת לנקוט משנה זהירות

בשימוש בשיח ובהנחות היסוד המקוריות שלו. בלי לגרוע מן המטרות של הפעילות הפדגוגית והחברתית-פוליטית שבבסיס השימוש בשיח, היא קוראת "להחזיר את הפוסטקולוניאליזם העברי ההולך ומתמסד אל אתגרי הרדיקליות שלו". היא שואלת למשל "כיצד קרה שה'היברידיות' הפכה, בכמה מהטיותיה המקומיות, לשם נרדף לרב-תרבותיות תפלה", ו"כיצד נוכל להתנהל כחוקרים פוסטקולוניאליים בלי להשתמש במודל רזה של היברידיות, שנועד לאשש את תביעותינו הפולחניות למימוש זכותנו על ה'פוסטקולוניאלי'?" בתביעה להיזהר מהפיכת השדה לבנאלי הציבה בית-לחם בפני משתתפי הסדנה אתגר חד-משמעי, ובה בעת היא מבקשת מן החוקרים לעמול על שימור כוחו של השיח אל מול התמסדותו התרבותית, כפי שקרה בצפון אמריקה. קריאה במאמרים המוצגים בגיליון, שנכתבו כולם בידי סטודנטים מתקדמים, תוכל להבהיר עד כמה הצליחה הסדנה לעמוד באתגר זה של שמירה על עוצמה תיאורטית ואמפירית בלי לטשטש את ה"פוליטי".

בגיליון שבעה מאמרים. מאמרה של דפנה רופין, "פצע פתוח של נוסטלגיה קולוניאלית", מתמקד בשני סרטים פוסטקולוניאליים, שוקולד ומעבר לים. במקום לראות בהם טקסט של געגוע נוסטלגי אל העבר (אחרי הכל נוסטלגיה היא "פְּטִישׁ בוחק בשיירות תאוה בלתי מסופקת" ועל כן היא "ראקציונרית, אקספיסיטית ובלתי רפלקסיבית"), רופין מציעה לבחון כיצד חותרים הסרטים תחת הדחף הנוסטלגי. באמצעות הסרטים, כך היא טוענת, אפשר לבחון את התפקידים שמילאו נשים וילדות לבנות בפרויקט הקולוניאלי. הסרטים מבטאים לדעתה ביקורת של הבמאיות על התהליכים ההיסטוריים שלהם היו שותפות ומאמצים מאוחרים להשלים עם עברן. מאמרה של סמדר שרון עוסק בתכנון המרחב בישראל של שנות החמישים, עשור שבו נקבע גורלן של שתי סוגיות פוליטיות מרכזיות: אופן ניהול הסכסוך היהודי-פלסטיני ואופן ניהול האוכלוסייה המזרחית. שרון מציבה שאלה אמפירית כפולה: כיצד עוצב הקשר בין שתי הסוגיות, וכיצד התארגנו היחסים בין המדינה לבין מומחי התכנון שלה. בניגוד למחקרים ביקורתיים, הרואים במתכננים מוציאים לפועל של מדיניות ממשלתית, היא מראה שהם פעלו כקבוצה מקצוענית שתפיסותיה התעצבו במסגרת ההיגיון הפנימי של השדה האוטונומי למחצה שבו פעלה. שרון מספרת סיפור מורכב המציב אתגר גדול יותר בפני חוקרי המרחב. היא בוחנת כיצד, למרות האוטונומיה החלקית של המומחים, בכל זאת התעצב המרחב על פי הנחות יסוד קולוניאליות של הנדסה חברתית, המארגנות את המרחב על פי שיקולים אתניים וגזעיים.

פאטמה קאסם, הכותבת במסגרת הנחות היסוד של מה שקרוי "לימודי מוכפפים", מבקשת לתת קול לנשים פלסטיניות עירוניות ואנאלפבתיות תושבות לוד ורמלה. קאסם בוחנת את האופן שבו שפתן דוחה, או לעתים מאמצת, את השפה הציונית ואת שפתה של הפטריארכיה הפלסטינית – השפות שבאמצעותן מתוארים אירועי הנכבה. התוצאה מורכבת ורב ממדית. נשים אלו פיתחו שפה ייחודית המבחינה בין ("אני מכאן") לבין המהגרים הפלסטינים שהגיעו ללוד ולרמלה לאחר 1948, שפה המתארת את הכיבוש במונחים מגדריים ולא צבאיים ("נכנסו היהודים"). את השפה הייחודית לנשים אלו יש

לפרש לא רק כזיכרון היסטורי, אלא גם כפעולת דיבור המבנה את הסובייקטיביות הנשית הפלסטינית בלוד וברמלה בנפרד מהתיאור הפלסטיני הלאומי והפוליטי של אירועי הנכבה. מאמרה של *שלומית בנימין* מציג היסטוריה חברתית של שכונת כפר גבירול, שהוקמה על חורבותיו של הכפר הפלסטיני קוביבה. ציר מרכזי במאמרה הוא האופן שבו משמש המרחב כלי לאתניזציה ולניהול אוכלוסין. היהודים הערבים שיושבו בקוביבה ה"נטושה" מגלמים את המרחב השלישי, האנדמי כל כך לפרויקטים קולוניאליים. מצד אחד, הם מגלמים את הכובש היהודי המנציח את נפקדותם של תושבי הכפר הפלסטינים; מצד אחר, הם חווים בעצמם חוויה קולוניאלית: באמצעות המרחב הם נדחקים לשולי הלאומיות היהודית. שוליות זו מסומנת, כפי שמראה שלומית בנימין, באמצעות תהליכי תיוג ואוריינטיזציה, הכלאה וטיהור; זהו סימון בעל ממד דיאלקטי המדמיין אותם כחלק מן הלאום היהודי ובה בעת כ"אחר" הקולוניאלי שלו.

מאמרה של *נועה לביא* עוסק באופנים השונים שבהם מעצבות הגלובליזציה הכלכלית ומדינת ישראל את משק הזהויות האתני. באופן ספציפי יותר, היא מבקשת להראות כיצד הדיכטומיה "עולם ראשון" – "עולם שלישי" מתקיימת כציר מרכזי של הכלכלה הישראלית, המתעצבת על ידיה ומעצבת אותה. בניגוד לטענות רווחות, לביא מראה כי למדינה יש תפקיד מרכזי בעיצוב מהלכיה ותוצאותיה של הגלובליזציה; כי המדינה והגלובליזציה הן סוכנות מרכזיות של הגזעה, מגדור ואתניזציה של שוק העבודה; וכי העלאת שכר המינימום אינה מגדילה בהכרח את האבטלה, כפי שנהוג לטעון בשיח הכלכלני והציבורי. מאמרו של *אבי שושנה* עוקב אחר היווצרותה של קטגוריית זהות המכונה "מחוננים טעוני טיפוח" – שכוננה כקטגוריית ביניים בין "מחוננים" לבין "טעוני טיפוח" והופעלה בעיקר לגבי ילדים מזרחים כתגובה ממסדית למרד ואדי סאליב. קטגוריה זו קיבלה ביטוי מעשי בפנימייה למחוננים טעוני טיפוח שהחלה לפעול בירושלים בשנות השישים. המאמר משרטט את מגוון משטרי ההצדקה שנלוו לפרויקט זה. לצד תכונות אישיות כמו אוריינטציה לאינדיבידואליות, הישגיות וכישורים קוגניטיביים מועדפים (שתוצאתם היא דה-פוליטיזציה של האתניות), ביקש המפעל החינוכי לטעת בחניכיו שורה של ערכים ושל טעמים תרבותיים שסימנו לכאורה את שלילתם כבני קבוצה אתנית. גם מאמר זה, כמו מאמרה של לביא, מצביע על הפרדוקס המאפיין את הטיפוח במזרחיות בידי המדינה ומוסדותיה, שניסו להכחיש את המזרחיות על ידי סימונה מחדש במסמנים תרבותיים וכלכליים. מאמרה של *שמרית פלד* מציג קריאה ביקורתית בארבעה רומנים שראו אור בין מלחמת 1967 למלחמת 1973. פלד מייצרת אופוזיציה בין רומנים שנכתבו מנקודת מבט אשכנזית (מסע דניאל ליצחק אורפז והאיש משם ליצחק בן-נר) לאלו שנכתבו מנקודת מבט מזרחית (התבהרות לשמעון בלס ושווים ושווים יותר לסמי מיכאל), וזאת כדי לדון בקשר שבין המרחב לזהויות האתניות בישראל. טענתה העיקרית היא שבעוד הראשונים מייצגים זמן ליניארי לאומי ומייצרים מראית עין של זהות לאומית יציבה, אלו האחרונים מבטאים אמביוולנטיות ומערערים על מבנה ההצדקה הלאומי בהנכיחם את האתניות המזרחית והאשכנזית.

נוסף על שבעת המאמרים מופיעות בגיליון ארבע מסות, שהוצגו אף הן בסדנה. *לואיז בית-לחם* מציעה כאמור קריאה ביקורתית בהתמסדות המושג היברידיות בשיח העברי. גדי אלגזי משרטט מערך רשתי מסועף של קשרים בין המדינה, בעלי ההון וההתנחלויות הקולוניאליות סביב גדר ההפרדה. חברת מטריקס בבילעין מבטאת לדבריו את הפרויקט הכלכלי והפוליטי המקשר בין נדל"ן להתנחלויות. במודיעין עלית נפגשת הכלכלה הישנה של קבלני הבניין עם יזמי הכלכלה החדשה של חברות ההיי-טק. שתי הכלכלות קשורות בטבורן למדינה ושתיהן מעצבות את הֶסְפֵּר הקולוניאלי. הקולוניאליזם בשטחים אינו מורכב רק ממתנחלים קנאים, אומר אלגזי, אלא מקואליציה מורכבת יותר ה"משתרעת מהימין המשיחי הלאומני ועד התעשיות הביטחוניות ובעלי הון מסבירי פנים, מהכהניסטים של התנחלות תפוח ועד מתייבבי איכות החיים המופרדת, הנקייה, משני צדי הקו הירוק". מסתו של *יהודה שנהב* מבקשת להעמיד את תפיסת החריג של התיאולוגיה הפוליטית — מקרל שמיט דרך ולטר בנימין ועד ג'ורג'ו אגמבן — למבחן ההיסטוריה האימפריאלית. מתוך ניתוח עבודתו של פרנץ פנון ועמידה על המתח המתגלע לכאורה בין שני ספריו המרכזיים — *עור שחור*, *מסכות לבנות ומקוללים עלי אדמות* — טוען שנהב שאי-אפשר להבין את פוליטיקת הזהויות המורכבת של המצב הפוסטקולוניאלי באירופה, שהפכה להיות "הקולוניה של כל הקולוניות", בלי להבין את הגנאלוגיה של מצב החירום בקולוניות מאז סוף המאה ה-19. כמו לואיז בית-לחם, גם מסתה של *טל כוכבי* מציבה תמרוך אזהרה אפיסטמולוגי ומתודולוגי בפני השיח הפוסטקולוניאלי שהתפתח בישראל. היא מצביעה במיוחד על הסכנה שביצירת שיח המבוסס על הנחות עבודה א-פריוריות, על מובן מאליו גורף מדי, על הרחקת הדיבור מן הסובייקטית הפוסטקולוניאלית ועל "השתעבדות מחודשת לצורות הסבר בעייתיות, שהיו מלכתחילה הסיבה ליציאה לדרך אחרת". כוכבי וגם בית-לחם מבקשות להתריע מפני האפשרות של יצירת ידע מנוון ונטול הקשר.

גם המדור "בין ספרים", בעריכתן של *טל ארבל*, *רונה ברייד-גארב* ו*אורנה יואלי*, מוקדש לספרות פוסטקולוניאלית. *ג'ולי פטיט* ומאיה *רוזנפלד*, שחקרו מחנות פליטים פלסטיניים, קוראות זו את זו. פטיט כותבת בעיקר על מחנה הפליטים שתילה ורוזנפלד כותבת על דהיישה. לא זו בלבד ששתיהן מציגות אתנוגרפיות עמוקות, אלא שקריאה הדדית נדירה זו יוצרת חלל מהדהד ומטריד בין שתי העבודות. *איתן בריינסקי* שואל מהי המשמעות של לקרוא ולכתוב את אפריקה בישראל בשנות האלפיים, בהתייחסו הן לכתובה פובליציסטית והן לכתובת פרוזה. *אריאלה אזולאי* סוקרת את התערוכה "התנתקות" שהוצגה במוזיאון תל-אביב לאמנות, וכותבת על ספרה של גנית אנקורי, אמנות פלסטינית. היא בוחנת כיצד העזיבה הכפויה של הבית והביתור האלים של המרחב עיצבו את האמנות הפלסטינית. לבסוף, *גלית חזן-רוקס*, ורד *מדר* ודני *שריא* כותבים על השיח המזרחי בעשור האחרון.

עורכי הגיליון: לואיז בית-לחם, טל כוכבי, יוסי יונה, יהודה שנהב